
‘De giftige persoonlijke vijand van president Ortega’¹

Nieuwlinks en autonome feministische activistes in Nicaragua

Tine Destrooper

In 2006 werd in Nicaragua Daniel Ortega – historisch leider van het revolutionaire Sandinistische Front FSLN – opnieuw tot president verkozen, nadat hij van 1985 tot 1990 deze positie al had bekleed. Deze herverkiezing gaf aanleiding tot een stroom van artikelen, zowel in wetenschappelijke als in populaire media, die beschouwden of Ortega’s beleidsprogramma kon worden gezien als een opvolger van het voormalige revolutionaire programma van het FLSN. De vraag omtrent de erfenis van het FSLN werd ook gesteld met betrekking tot het huidige beleid inzake vrouwenrechten en genderrelaties (zie bijvoorbeeld Kampwirth, 2008, 2010; Kreider Carlson, 2010). Dit artikel kijkt voorbij de vraag hoe revolutionair en links het nieuwe FSLN werkelijk is, en beschouwt de gevolgen van het nieuwe discours van het FSLN. De vraag naar de invloed van het discours van nieuwlinks op feministisch activisme staat hier centraal. Om dit te onderzoeken, analyseert het artikel de discourswijzigingen van het FSLN door de tijd heen en beschouwt het de gevolgen die deze hebben voor feministische activistes: autonome activistes die als eerste doel hebben om genderrelaties structureel te wijzigen. Kampwirth (2011) en Friedman (2009) toonden reeds aan dat een links bewind niet noodzakelijkerwijs positieve gevolgen hoeft te hebben in het domein van gender, aangezien links gemengde resultaten behaald heeft inzake het indammen van geweld tegen vrouwen, het promoten van vrouwen in beleidsposities, het doorvoeren van een progressieve wetgeving inzake re-

productieve rechten en het verbeteren van relaties tussen activistes en de staat. Dit artikel vult deze kritische lijst aan door een bijkomende factor te beschouwen: het retorisch kapen van het feministische discours door het FSLN, wat een grote druk zet op de bewegingsruimte en geloofwaardigheid van autonome feministes. De vraagstelling van dit artikel luidt: wat is de invloed van de nieuwlinkse retoriek op de actieruimte van feministische activistes?

De eerste sectie van dit artikel presenteert de methodologie van de studie waarin dit artikel kadert. Vervolgens beschouwt het artikel de evolutie van de relaties tussen autonome feministes en het FSLN. Hierbij behandel ik achtereenvolgens de revolutionaire engagementen van feministes en het FSLN, de ideologische evolutie van Ortega en het FSLN tijdens de oppositiejaren en de huidige wijzigingen inzake genderbeleid. Vervolgens worden vier concrete beleidslijnen van het FSLN vis-à-vis autonoom feministisch activisme besproken, waarbij speciale aandacht wordt besteed aan de manier waarop de Ortega-Murillo-administratie zich een feministisch discours eigen heeft gemaakt en tegelijk autonome feministes aanvalt als staatsgevaarlijk. In de conclusie worden bevindingen omtrent de evolutie van Ortega, de evolutie van het FSLN en het beleid jegens feministes aan elkaar gekoppeld.

Methodologische omkadering

Dit artikel is gebaseerd op de resultaten van mijn promotieonderzoek naar de invloed van gewapend conflict op feministisch activisme in Guatemala en Nicaragua. In dit onderzoek analyseerde ik hoe de prioriteiten en strategieën van hedendaagse feministische activistes bepaald worden door de erfenis van de revolutie. Om deze vraag te beantwoorden, deed ik beroep op bestaande statistieken, zoals jaarverslagen van de VN en onderzoeken van de plaatselijke nationale bureaus voor statistiek, evenals op secundaire bronnen, zoals de gezaghebbende studies van Karen Kampwirth (2004, 2008) en Maxine Molyneux (1985). Daarnaast verbleef ik in de periode maart 2010 tot maart 2011 in Guatemala en Nicaragua voor veldwerk. Dit veldwerk omvatte participerende observatie (deelname aan workshops, ronde tafels, fora en marsen); documentanalyse; een groot aantal formele diepte-interviews (74) geselecteerd op basis van 'snowballing'; en een substantieel aantal informele gesprekken over revolutie, activisme en vrouwenrechten. Gesprekspartners kwamen uit verschillende sectoren van de vrouwenbeweging of waren vertegenwoordigers van overheidsinstellingen of internationale organisaties actief op het terrein van vrouwenrechten. Dit leverde een gebalanceerd beeld op van de verscheidene opinies en prioriteiten in de vrouwenbeweging, maar toonde ook dat er sterke tendensen te onderscheiden vallen. De meeste vrouwen die aan het woord komen in dit artikel behoren tot de groep van autonome feministes, en zijn vaak erg kritisch over het beleid van Ortega. Het dient echter opgemerkt te worden dat de meeste geïnterviewden ten tijde van het interview actief waren in de hoofdstad (zeventig procent) en dat in steden vaker een kritische houding wordt waargenomen dan in de dorpen. Omwille van bescherming van

de privacy, worden in het artikel geen namen geciteerd, maar wordt wel telkens de organisatorische affiniteit van de betrokkene vermeld, indien nodig met verdere toelichting.

De documentanalyse bestond uit een analyse van gedrukte materialen en toespraken van dezelfde organisaties waartoe de geïnterviewden behoorden, en beschouwde welke continuïteiten konden worden ontwaard over een bepaalde tijdspanne en tussen de verschillende organisaties.

De vraagstelling van dit artikel – wat is de invloed van de nieuwlinkse retoriek op de actieruimte van feministische activistes? – is gegrond in de realiteit van de betrokkenen, die tijdens open interviews meermaals hieraan referereerden. Om deze vraag te onderzoeken is het belangrijk eerst de historische achtergrond van de relatie tussen het FSLN en feminisme te beschouwen. Voor het beantwoorden van de hoofdvraag onderzoek ik de ervaringen van autonome activistes en niet de statistieken omtrent bijvoorbeeld de uitbreiding van vrouwenrechten, omdat laatstgenoemde niets zeggen over de relatie tussen het FSLN en autonome feministes en hoe deze getekend wordt door het discours van het FSLN.

Ontwikkeling van de relatie tussen het FSLN en feministes door de tijd heen

Deze sectie beschouwt niet alleen hoe feministes en Sandinistas zich verhielden tijdens de revolutionaire jaren en de jaren waarin Ortega in de oppositie gedrongen werd, maar raken ook aan enkele maatregelen in het domein van gender die Ortega nam sinds zijn herverkiezing in 2006 en die het kader aflijnden waarbinnen de relaties met autonome feministische activistes zich nu ontwikkelen.

Fig 1. Voorbeelden van Sandinistische propaganda die aan de ene kant rollenpatronen open breekt, maar tegelijk getekend blijft door traditionele opvattingen omtrent de rol van vrouwen (Bron: Bujard & Wirper, 2010).

De revolutionaire jaren: een pragmatisch-passionele verhouding

Van de Nicaraguaanse vrouwenbeweging wordt vaak gezegd dat ze haar wortels heeft in de revolutie van de jaren tachtig (onder anderen Babb, 2003; Bayard de Volo, 2006; Bickham, 2002). Vrouwen speelden een belangrijke rol in de guerrillastrijd van het FSLN en bekleedden tot dertig procent van de posities in het FSLN in de jaren tachtig (Chinchilla 1990).² Ook in de propaganda van het FSLN speelden vrouwen een zichtbare rol. Sandinistas toonden een uitgesproken interesse voor het democratiseren van gender, maar deze interesse en het engagement wat erbij hoorde, hadden beperkingen. Niet alleen was het vrouwbeeld dat leiders promootten in grote mate beïnvloed door traditionele opvattingen omtrent rollenpatronen

(zoals de vrouw als moeder, zie figuur 1). Bovendien verdwenen eisen voor vrouwenrechten ook naar de achtergrond toen de Contraoorlog heviger werd (Babb, 2003). Ondanks deze beperkingen droeg de revolutie bij aan het creëren van een genderbewustzijn (Babb, 2003), en hielp ze vrouwen die mobiliseerden om praktische vaardigheden en netwerken te ontwikkelen, die zij later konden gebruiken bij het oprichten van specifieke vrouwenorganisaties (Bickham, 2002; Bayard, 2003). Reeds in deze fase zien we een sterke link tussen het discours van het FSLN en de bewegingsruimte van vrouwen-activistes, evenals een sterk pragmatische benadering van het genderdiscours door het FSLN.

De invloed van het Sandinistisch discours op vrouwen-activistes in deze periode is tweeledig. Dit komt deels doordat de Sandi-

nistische coalitie in zichzelf een brede – en verdeelde – groep was, en deels doordat onder vrouwen verscheidene opvattingen leefden over hoe de belangen van vrouwen het best verdedigd konden worden (Foran, Klouzal & Rivera, 1997). Dit leidde tot verhitte debatten en resulteerde in een belangrijke scheidingslijn, met aan de ene kant activistes die argumenteerden dat het doel van vrouwenmobilisatie, en van sociale organisaties in het algemeen, moest zijn om de revolutie te steunen, aangezien een succesvolle revolutie ook de situatie van vrouwen zou verbeteren. Deze organisaties, zoals AMNLAE (soms neerbuigend de ‘onderdanige echtgenote’ van het FSLN genoemd) konden op uitgebreide morele en financiële steun van het FSLN rekenen, maar werden daardoor ook beperkt in hun mogelijkheden om controversiële thema’s, zoals seksuele ongelijkheden aan te kaarten, daar zij verwacht werden de partijlijn te volgen (Molyneux, 1985; Chinchilla, 1990). Aan de andere zijde van de scheidingslijn stond de groep die stelde dat het doel van sociale organisaties – en dus ook van vrouwenorganisaties – was om de belangen van hun achterban te verdedigen, ongeacht of dit de revolutionaire leiders goed uitkwam. Deze groep autonome feministes – die de focus vormt van dit artikel – groeide na het electorale verlies van het FSLN in 1991, onder meer door externe financiële en organisatorische steun, en omdat de ideologische en morele autoriteit van het FSLN onder druk stond en plaats maakte voor andere stemmen (Criquillon, 1995; Alvarez, 1999).

Jaren van oppositie: wederzijdse animositeit

Hoewel van Ortega gezegd wordt dat hij nooit feministische sympathieën had, verslechterden de relaties tussen beide partijen pas echt rond 1998, toen Ortega’s stiefdochter, Zoilamérica Narvaéz, hem aanklaagde wegens incest. In deze zaak kozen feministische ac-

tivistes eensgezind de kant van Zoilamérica, en vormden een blok tegen Ortega. Rosario Murillo, partner van Ortega en moeder van Zoilamérica, koos echter resoluut de kant van Ortega waarbij ze haar eigen dochter beschreef als een ‘pathologisch leugenaar die verliefd is op macht’³ (Enriquez, 2001). Dit was het begin van een langdurige wederzijdse vijandigheid tussen Ortega-Murillo aan de ene kant en de feministische beweging (gesteund door onafhankelijke media) aan de andere kant (Kampwirth, 2010).

In diezelfde periode begint de tandem Ortega-Murillo ook steeds meer zijn stempel te drukken op het programma van het FSLN. Dit betekent een koerswijziging waarbij het FSLN steeds verder af komt te staan van zijn originele Sandinistische gedachtegoed en steeds meer het persoonlijk project van Ortega wordt (Cortés-Ramos & Cranshaw, 2012). Wat opvalt, is echter niet enkel het feit dat Ortega steeds meer de personificatie van het FSLN werd, maar vooral ook dat hij een conservatief katholieke koers koos voor het FSLN. Sommige analytici stellen dat hij hiermee inspeelt op de drang naar vrede en rust in de Nicaraguaanse maatschappij (bijvoorbeeld Cortés-Ramos & Cranshaw, 2012; Haase, 2011). Zo zou de verwijzing naar katholieke symbolen en het afzweren van een revolutionair discours inspelen op zowel de verlangens van de lokale bevolking – naar sociale rust – als op het verlangen van internationale actoren naar een gematigde politiek en goede macro-economie (De Witte, 2011). Er lijkt echter meer aan de hand te zijn. Ortega promoot niet een vaag religieus discours, maar zet zichzelf nadrukkelijk neer als katholiek, waarmee hij potentieel protestantse sectoren vervreemt. Hoewel dit moeilijk objectief vast te stellen valt, is het plausibel dat er een element van persoonlijk overtuiging speelt in de keuze van het nieuwe religieuze discours.

Ortega-Murillo – en hun persoonlijke transformatie – drukten tijdens de oppositiejaren dus sterk hun stempel op de evolutie van het FSLN, en bepaalden daarmee het discours dat zich na de herverkiezing van Ortega in 2006 zou kristalliseren.

De terugkeer van Ortega: toenemende polarisering

Ondanks de verslechterende relaties met feministes, voerde Ortega sinds zijn herverkiezing in 2006 verscheidene wets- en beleidswijzigingen door in het domein van gender die in bepaalde opzichten progressief genoemd kunnen worden. Kampwirth (2011) analyseert in een goed gedocumenteerde studie de origine en effecten van enkele van deze wijzigingen, met name inzake seksuele en reproductieve rechten, geweld tegen vrouwen, aandeel van vrouwen in beleidsposities en socio-economische status van vrouwen. Ik gebruik haar analyse als startpunt en analyseer hoe de retoriek rond deze beslissingen vorm krijgt en hoe dit de actieruimte van feministes beïnvloedt. Wat opvalt, is dat de Ortega-administratie bijzonder actief is geweest in alle bovengenoemde domeinen, maar dat niet overal evenveel publieke aandacht naar uitgaat en dat ook de wijzigingen niet altijd in dezelfde richting gingen.

Wat kan worden vastgesteld, is dat zowel beleidsmatig als retorisch grote aandacht wordt besteed aan de socio-economische positie van vrouwen, terwijl progressieve wijzigingen inzake seksuele rechten nauwelijks media-aandacht kregen en reproductieve rechten daarentegen worden teruggeschroefd onder grote media-aandacht. Dat het FSLN uitgebreid werkt omtrent de socio-economische positie van vrouwen kan toegeschreven worden aan het feit dat het zijn legitimiteit grotendeels ontleent aan zijn revolutionaire deelname, waarbij socio-economische vraagstukken centraal stonden (Kreider Carlson,

2010). De aantrekkingskracht die dit linkse socio-economische discours nog steeds heeft, maakt dat gendervraagstukken die kunnen worden geframed als klassevraagstukken uitgebreide aandacht krijgen, zowel op beleidsniveau als in de media.

Deze media-aandacht was niet weggelegd voor de progressieve maatregelen inzake seksuele rechten. Op dit vlak zien we een evolutie van een situatie waarin het promoten van de rechten van lesbiennes, homo-, bi- en transseksuelen strafbaar was, naar een situatie waarin een speciale gezant voor het promoten van seksuele diversiteit werd aangesteld bij de mensenrechtenbureaus van de overheid (PDDHs) (Babb, 2009). Deze vaststelling is belangrijk voor dit artikel, omdat ze duidelijk de discongruentie tussen beleid en discours van het nieuwe links illustreert. Ook in hun toespraken besteedden Ortega-Murillo nauwelijks aandacht aan deze wetswijziging. De afwezigheid van publieke aandacht kan volgens Kampwirth (2011) verklaard worden doordat Ortega relatief weinig te winnen had – electoraal gesproken – bij het liberaliseren van deze wetgeving. In die context is het echter opmerkelijk dat de liberalisering er alsnog gekomen is. Dit kan deels verklaard worden door te verwijzen naar een soortgelijke evolutie in Cuba, dat op verschillende vlakken al jaren als inspiratie dient voor het Ortega-beleid. Daar heeft Mariela Castro, als voorvechtster van LHBT-rechten, gelijkaardige wetswijzigingen bewerkstelligd (Haydulina, 2010). Kampwirth (2011) stelt echter dat ook het feit speelt dat LHBT-groepen nooit een expliciete positie gekozen hebben met betrekking tot het Zoilamérica debat, en ook nooit expliciet de kant van het MRS – de politieke tegenstander van het FSLN – gekozen hebben, in tegenstelling tot de feministische groepen die dit wel deden. Dit is een bijzonder plausibele verklaring als men ook de wetswijzigingen inzake reproductieve rech-

Fig 2. Afbeelding van Sofia Montenegro, (stichter van CINCO en vooraanstaand lid van MAM) op de website van het FSLN, bij het artikel 'Una agente llamada Montenegro'. Het artikel is een rechtstreeks aanval op haar persoon, die versterkt wordt door het willekeurig geplaatste logo van de CIA op de foto. In Nicaragua roept de CIA een onmiddellijk beeld op van de steun die de Amerikaanse veiligheidsdiensten destijds boden aan de contra's. Montenegro's activisme wordt daarmee vergeleken met dat van de contra-revolutionairen destijds.

ten – waar feministische activistes sterke voorstanders van waren – hiernaast legt. De eisen van feministes zijn namelijk wel expliciet tegengewerkt en de wetgeving inzake reproductieve rechten is daardoor verstrengd.

Met name de ban op therapeutische abortus die in 2006 werd goedgekeurd is één van de meest besproken aspecten van Ortega's beleid inzake vrouwenrechten.⁴ Deze beleidsbeslissing is opmerkelijk, maar wordt door verscheidene auteurs verklaard als een opportunistisch antwoord op de groeiende conservatief katholieke gesteldheid in de samenleving (zie ook Heumann, 2007, p. 219). Net als Kampwirths (2011) lezing dat dit een reactie is tegen feministes die de kant van Zoilamérica kozen, is deze verklaring plausibel. Toch lijkt er meer aan de hand te zijn. De populariteit van conservatief katholieke stromingen en de vijandigheid jegens autonome feministes, hebben Ortega er namelijk niet toe gebracht zonder meer feminisme als stro-

ming te veroordelen, maar eerder om zich dit label toe te eigenen en er een eigen – conservatieve – invulling aan te geven. Dit kan verklaard worden doordat feminisme historisch gesproken een grote weerklank heeft bij de Nicaraguaanse bevolking, mede dankzij de campagnes van het FSLN tijdens de revolutionaire jaren (González, 2008; Chejter, 2007). Dit betekent dat het vanuit electoraal oogpunt relevant is voor het FSLN om zich het feministische discours eigen te maken.

De kaping, het herschrijven en de toe-eigening van het feministisch discours

De populariteit van verscheidene feministische eisen – onder meer wetgeving inzake geweld tegen vrouwen, verbetering van de sociaal economische positie van vrouwen, betere gezondheidszorg – maakt dat het feministisch discours bijzonder electoraal potentieel heeft. Mijn eerste onderzoeksresultaten suggereren dat het FSLN niet enkel tracht zich dit electoraal potentieel eigen te maken door sleutelementen van het feministisch discours in zijn eigen discours te integreren, maar ook om als enige legitieme vertolker van het feministisch discours gezien te worden. In de voorbije jaren zien we vier praktijken van de Ortega-administratie die feitelijk in deze strategie passen: retorische aanvallen van feministes, wettelijke restricties op autonoom feministisch activisme, weigering tot programmatische samenwerking en intimidaties van activistes.

Retorische aanvallen en kappen van het feministisch discours

De meest zichtbare aanvallen op feministische organisaties zijn discursief. Het onlangs door het FSLN opgekochte populaire Canal 13 en first lady Murillo zijn sleutelfiguren in het opzetten van een discrediterend discours omtrent feministische activistes. Murillo's

verwijzing naar het ‘fonds ter promotie van de volle burgerrechten voor vrouwen’, dat onder meer de Autonome Vrouwenbeweging (MAM) financiert, als ‘Satans fonds’ (El Fondo Satanico) (Bataillon, 2008, p. 72) is hier een voorbeeld van. Een duidelijke verklaring, voor deze denominatie is niet terug te vinden in Murillo’s eigen verklaringen.⁵

Een ander voorbeeld van de retorische aanvallen, is het artikel ‘Una agente llamada Montenegro’⁶ op de website van het FSLN (EPP, 2008). Het artikel veroordeelt deze vooraanstaande autonome activiste en haar ‘beperkte groep zelfverklaarde feministes’ omwille van een protestactie tegen Ortega’s bezoek aan Honduras (augustus 2009). Sofia Montenegro wordt in dit artikel de voortrekker genoemd van een complot tegen de vooruitstrevende internationale plannen van Ortega. Haar financiële steun door buitenlandse ngo’s, familiale banden met ex-somocistas,⁷ en zelfs haar voormalige rol bij het blad *Barricada*⁸ worden allemaal aangehaald als bewijs van haar subversieve en staatsgevaarlijke rol. Het artikel noemt Montenegro verder een ‘verachtelijke vijand van het FSLN en een giftige persoonlijke vijand van Ortega’ (‘una de las más abyectos anti-FSLN y venenosa enemigo personal del presidente Ortega’), en besluit dat de plaats die Montenegro ‘en haar beperkte groep “feministes” innemen in de media veel groter is dan de aandacht die ze krijgen op straat en onder gewone vrouwen, daarmee de onbeduidendheid van autonoom feminisme suggererend.

Tegenover dit beeld staat een reeks artikelen waarin ‘kameraad Rosario’ (Murillo) consequent als voorbeeldige activiste voor vrouwenrechten wordt afgebeeld. In reportages over haar acties en toespraken wordt stevast belicht hoe zij verschillende partijen met elkaar aan tafel brengt voor een constructieve dialoog. Zo leest het artikel ‘Kameraad Ro-

sario houdt toespraak voor vrouwen op hunday’ (El 19, 2010) bijvoorbeeld:

Kameraad Rosario hield deze presentatie tijdens een ontmoeting gesteund door het Nationaal Secretariaat van het FSLN, met vrouwen van het kabinet, de ‘Poder Ciudadano’, de gemeentelijke raden, sandinistische organisaties en het FSLN. Tijdens deze toespraak, die werd opgesteld in samenwerking met alle vrouwen, werd een verhoogde participatie van vrouwen in ons land gepromoot, zoals de regering van nationale eenheid en verzoening reeds bewerkstelligd heeft’. (El 19, 2010, eigen cursief)⁹

Hierna wordt de volledige toespraak weergegeven, waarin Murillo zichzelf nadrukkelijk als een feministe presenteert. Ze combineert hierbij een feministisch rechtendiscours met een retoriek van emancipatie en anti-kapitalisme, doorspekt met genderstereotypen en katholieke verwijzingen. Hierbij worden actoren die ‘ons feminisme’ aanvallen afgewezen als ‘bittere matriarchale autoriteiten’ (‘revestidas de amargada autoridad matriarcal’), en aangewezen als oorzaak van alle kwaad, ‘omdat we lijden onder een opgeblazen “femeninocratie” die niks te maken heeft met revolutionair, humanistisch, mededogend en werkelijk radicaal feminisme’. Op die manier propageert – de groep rond – Murillo dus een eigen interpretatie van feminisme die in grote mate gebaseerd is op het discrediteren van autonome feministes, en op het kleven van een ‘revolutionair feministisch’ label op de eigen relatief conservatieve stellingen omtrent gender en vrouwenrechten.

Dit is ook de toon van haar pamflet ‘El “feminismo” y las guerras de baja intensidad’ (Murillo, 2008), waarin Murillo stelt dat het gangbare ‘valse feminisme’ dient als model voor neokolonisatie, en als werktuig voor groepen die het revolutionaire project in ge-

vaar willen brengen (zie ook Kwon, 2010, p. 31). In een 'zogenaamd' feministisch discours met meerdere lagen klaagt ze het misbruik van het feministisch gedachtegoed door valse feministes aan, documenteert hoe andere feministische groepen het concept feminisme gebruiken voor politieke doeleinden, klaagt de rol van de media aan die dit ondersteunen, en presenteert tegelijk een alternatief 'feminisme' dat gepind is op de religieuze revival waar zijzelf een exponent van is. Ze eindigt met de zin 'Laten we aan God vragen dat er zich liefde manifesteert in hun harten [van andere feministes], en dat zijn macht wint van haat. Vanuit ons hart heer vragen we U dit; Amen... Zo zal het zijn!'.¹⁰ Het presenteren van conservatieve katholieke retoriek en waarden als zijnde progressief, revolutionair en feministisch, is een vaak gebruikte strategie van het nieuwe FSLN, dat expliciet probeert autonome feministes in diskrediet te brengen door ze te portretteren als vijanden van het katholicisme.

De nieuwe retoriek van het FSLN steunt echter niet enkel op het discrediteren van autonome feministes, maar ook op het incorporeren van feministische thema's in het eigen beleid, waarbij een duidelijke beleidslijn vaak afwezig lijkt. Gendervraagstukken worden behandeld en geframed in een volatiel populistisch discours en enkel behandeld in de mate dat ze een electoraal voordeel kunnen inhouden. De ideologische draai die het FSLN gemaakt heeft in vergelijking met de jaren tachtig, en de constante aanpassingen van de ideologie, maken het, volgens een interviewee van het MRS, bijzonder onvoorspelbaar welk discours het FSLN in de toekomst zal hanteren, en hoe hier best op kan worden geanticipeerd door autonome feministes. Activistes haalden aan dat zij hierdoor nauwelijks aan programmatische planning kunnen doen of kunnen investeren in lange-termijnwerkrelaties.

Zoals deze activiste stelde:

In de abortuskwestie zagen we zowel het FSLN en AMNLAE, als een handvol andere actoren overnachts een scherpe bocht maken [...]. Voormalige partners werden tegenstanders. Het is ook nu heel onzeker wie aan onze kant staat, behalve expliciete feministen. Dit maakt het moeilijk om te investeren in goede relaties. Dit wordt wel steeds duidelijker: je bent pro- of anti-FSLN en dat blijf je ook. Er is zoveel polarisatie dat dat niet snel zal veranderen. Wat wel verandert, is wat het betekent om pro-FSLN te zijn. Wat wij vandaag promoten kan morgen hun verhaal worden. Ze accommoderen alles in hun populistisch discours. Simpelweg het gebruik van het woord 'feminisme' door iemand als Murillo, maakt het moeilijk voor ons om dit concept nog te gebruiken: wie zijn de echte feministes? De goede? Wie was er eerst? Alles wat wij succesvol mobiliseren, nemen ze over, incorporeren ze. Vandaag stellen ze wit, morgen kan het weer zwart zijn. We worden gedwongen in een positie van waaruit we enkel kunnen reageren, niet anticiperen (interview met lid van het MRS en MAM, 24 februari 2011).

Bovendien werkt het discours volgens verscheidene activistes sterk ontmoedigend. Verscheidene geïnterviewden van de feministische sector van de vrouwenbeweging in Managua getuigden hoe kennissen en voormalige activistes voor een zekerder bestaan gekozen hadden door voor instanties, zoals het Instituto Nicaraguense de la Mujer te gaan werken. Zoals een besturend lid van de Grupo Venancia in Matagalpa tijdens een interview in April 2010 zei:

Het is werkelijk ongezien dat er zo'n grote discrepantie bestaat tussen wat een voormalig revolutionaire partij zegt en wat ze

doet. In de praktijk verbetert er niets voor vrouwen, maar door de belangen van vrouwen wel retorisch te verdedigen, maken ze zich sterk. [...] Ze [de partij] richten instituten en instanties op die zogenaamd de belangen van vrouwen verdedigen. Ze scoren zogenaamd goed wat betreft de wettelijke bescherming van vrouwen. Maar ik vraag je, welke vrouw profiteert daarvan? Zij die in deze instituten werken. Aanhangers van het FSLN. In de praktijk hebben deze organisaties niet eens werkmiddelen. En als wij hierop kritiek geven, slaan ze ons om de oren met cijfers die tonen wat ze allemaal doen. Dan vraag ik je, wat kunnen wij doen? Ze manipuleren de statistieken. De publieke opinie. De feiten. En wij lijken wel eeuwige zeurkousen (pelmazas)'.¹

De retorische aanvallen op feministes en het discursief kapen van gendervraagstukken zijn dus ingekaderd in een tweeledige aanpak van het FLSN, waarbij enerzijds autonome feministes worden aangevallen, en waarbij anderzijds het label 'feminisme' wordt geïncorporeerd en geherinterpreteerd in het FSLN-discours. Deze discursieve handelingen hebben echter ook praktische gevolgen, zoals hieronder duidelijk wordt.

Wetswijzigingen

Hieronder vallen de wijziging in de wetgeving omtrent recht op vrije meningsuiting en persvrijheid van 2008. Ook de wetgeving op verenigingsrecht werd verscherpt en strikter afgedwongen, wat in de praktijk betekent dat het moeilijker wordt protestmarsen en demonstraties te organiseren. Ook op een extra-legaal niveau wordt dit bemoeilijkt doordat leden van de Nicaraguaanse Nationale Politie en het FSLN bij aangekondigde demonstraties op onwettelijke wijze bussen met sympathisanten onderscheppen en toe-

gang tot de hoofdstad ontzeggen (Bureau of Democracy, 2011, p.13).

De meest prominente manier waarop feministische organisaties beleidsmatig gekortwiek worden, is echter de nieuwe wet die voorziet dat een organisatie geaccrediteerd moet worden door het parlement (Asamblea Nacional) alvorens een wettelijke persoonlijkheid te kunnen aanvragen en donaties te kunnen ontvangen. Hoewel de meeste publieke organisaties goedgekeurd worden, weigerde het parlement in enkele gevallen deze erkenning (BoD, 2011, p.13). Deze weigering maakt het ook moeilijk voor organisaties om als rechtspersoon een klacht in te dienen of toegang te verkrijgen tot het juridische systeem. In de praktijk betekent dit dat het steeds moeilijker wordt voor autonome feministes om zich te organiseren en actie te voeren.

Vijandigheid tussen lokale organisaties

Een derde factor die het werk van autonome feministes hindert, is de weigering tot samenwerking op lokaal niveau. Onder invloed en druk van hogere niveaus, weigeren de meeste lokale FSLN-gestuurde organisaties elke vorm van samenwerking met feministische organisaties. Ter afronding van een interview met de bestuurder van het FSLN-georiënteerde Casa de la Mujer in Granada, vroeg ik mijn gesprekspartner naar organisaties waarmee het Casa de la Mujer samenwerkte. Hierop antwoordde zij dat er geen enkele andere vrouwenorganisatie in dit domein actief was in Granada, daarmee feitelijk het bestaan van drie – feministische – vrouwenorganisaties in hetzelfde stadsdeel ontkenkend/negerend.

Vertegenwoordigers van deze andere organisaties, stelden dat deze situatie betekende dat zij nooit uitgenodigd werden bij officiële overlegmomenten, en hun stem dus niet hoorbaar konden maken bij het opstellen van nieuwe strategische plannen. Daar-

tegenover stond echter dat deze organisaties zelf ook nooit FSLN-geaffilieerde vrouwenorganisaties uitnodigden voor overleg, volgens een respondente van SIMujer in Granada uit schrik voor 'aanvallen van binnenuit'.

Hoewel het eigen is aan autonome activistes dat zij geen deel uitmaken van het politiek bestel en dus geen partij zijn bij beleidsoverlegmomenten, is het wel opmerkelijk dat ook op lokaal niveau, bijvoorbeeld voor dienstverlening, geen enkele vorm van feitelijke samenwerking vast te stellen viel en feministische organisaties de facto gemarginaliseerd werden op verscheidene manieren.

Zowel inzake wetwijzigingen als inzake lokale samenwerking, is het plausibel dat deze praktische gevolgen een geval van 'rhetorical entrapment' (Schimmelfennig, 2001), waarbij concrete beleidsbeslissingen als een min of meer logische gevolg van het gepropageerde discours kunnen worden gezien worden.

Intimidaties en vervolgingen

Het klimaat van wantrouwen dat door de respondente uit Granada genoemd wordt, wordt niet enkel gevoed door bovengenoemde wettelijke en retorische aanvallen op feministes, maar ook door de intimidatie en het lastigvalen van ngo's en journalisten door actoren die (in)direct verbonden zijn aan de regering (Bureau of democracy, 2011, p.16; Aguilera, 2009; Mannen, 2009). Zeven feministische activistes (onder anderen van MAM, MRS en CINCO) verklaarden tijdens de interviews, onafhankelijk van elkaar, dat ze op onwettelijke wijze waren benaderd door politiemensen of bendeleden (maras) die zeiden politieke connecties te hebben, en hen waarschuwden voor de gevaren van hun acties. Hoewel deze beweringen moeilijk te verifiëren zijn, vertoonden de verhalen grote gelijkenissen, en passen in het anti-feministische discours (zie ook Aguilera, 2009; Lara, 2008; Larios & Lara, 2009;¹¹ Amnesty International, 2010).

Deze acties lijken gericht te zijn op het belemmeren van het werk van autonome activistes. In het kader hiervan werd in 2009 een onderzoek opgezet naar bepaalde ngo's waarbij met name CINCO (Centrum voor communicatie onderzoek) en MAM (Autonome Vrouwenbeweging), twee grote spelers in het maatschappelijke middenveld die kritisch staan tegenover de overheid, gevisieerd werden en beschuldigd werden van het witwassen van geld (Bataillon, 2008). De beschuldiging kwam er op basis van het 'fonds ter promotie van de volle burgerrechten van vrouwen' dat financiering voorzag voor MAM via het CINCO. Op basis van de beschuldiging vielen agenten de kantoren van CINCO binnen, waarbij agressie gebruikt werd tegen demonstranten, en waarbij alle computers en documenten uit de gebouwen van CINCO werden in beslag genomen (Galeano, 2009, Larios & Lara, 2009). De aanklachten bleken later ongegrond (Lara, 2009). Bij een andere actie werden negen feministes vervolgd voor hun aandeel in de zaak 'Rosita',¹² andermaal op basis van beschuldigingen die later ongegrond bleken (Cuadra & Jiménez, 2009). Alle aanklachten die tot nu toe tegen deze activistes gemaakt zijn, zijn later verworpen bij gebrek aan bewijs. Sofia Montenegro ziet de aanvallen dan ook als een gerichte politieke campagne van Ortega-Murillo tegen elke vorm van autonoom activisme, ongeacht de achterliggende ideologie (geciteerd in Rogers, 2008).

Dat het FSLN organisaties van verschillende ideologische strekkingen aanvalt, kan verklaard worden door het feit dat het momenteel zelf meer dan één discours gebruikt. Een revolutionair, populistisch, links, neoliberal en religieus discours wisselen elkaar af, volgens interviewees van feministische organisaties met als enige doel het FSLN aan de macht te houden. Feministes zijn hierbij vaak het eerste doelwit aangezien zij een van

de meest vocale sociale bewegingen vormen die bovendien toegang hebben tot de media via het CINCO, en omdat zij een politieke bondgenoot hebben, het MRS (Sandinistische Hervormingsbeweging).

Conclusie: ruimte voor manoeuvre?

Dit artikel toont dat de uitdaging voor feministes onder deze nieuwlinkse FSLN-politiek niet enkel ligt in de wets- en beleidswijzigingen die hen raken, deze lijken bijna een logisch gevolg te zijn van het nieuwe anti-feministische discours, maar ook, en vooral, in de retoriek die hiermee gepaard gaat. Dit is een element dat te vaak over het hoofd gezien wordt, zowel in de literatuur als door activistes zelf. Mogelijk is het discrediteren van feministes en het incorporeren van hun punten in een FSLN-discours op de lange termijn schadelijker dan de wetswijzigingen en materiële hindernissen die het FSLN installeert.

Een beleidsmatig en discursief pragmatisme en volatilititeit lijken de basis te zijn van Ortega's beleid, dat conservatieve, neoliberale, religieuze en sandinistische elementen incorporeert in zijn discours. Dit maakt het moeilijk voor autonome feministes om nog pro-actief te ageren, zowel op lange als korte termijn. Activistes zien hun financiering wankelen, hun toegang tot beleidsmakers afgesneden, en in sommige gevallen hun persoonlijke veiligheid bedreigd. De ideologische evolutie van het FSLN is volgens activistes bijzonder significant voor hun eigen werk. Alle geïnterviewde activistes klaagden over de impact van restrictieve beleidsbeslissingen op hun ruimte voor manoeuvre. Weinig activistes verwezen echter expliciet naar de impact van retoriek op hun ruimte voor manoeuvre. Autonome activistes vermeldden dat hun mogelijkheden voor beleidsbeïnvloeding nog verkleinden vergeleken met de legislatuur van Aléman, die erom

bekend stond slechte relaties te hebben met ngo's (Kampwirth, 2003), en gaven aan dat beleidsbeslissingen hun actiemogelijkheden beperkten tot het domein van protestacties, die eerder tot doel hebben Ortega's beleid inzake vrouwenrechten aan te klagen dan het te wijzigen. Ook daar moeten zij echter nadrukkelijk concurreren met het FSLN zelf dat een bijzonder populistische strategie van marsen, toespraken en evenementen heeft, waarbij niet zelden – 'onechte', 'rechtse' en 'imperialistische' – feministes verbaal worden aangevallen.

De kern van het argument in dit artikel is daarom dat een noemenswaardige bedreiging voor feministes precies ligt in de kaping van hun retoriek. Het incorporeren van een feministische retoriek in het FSLN-discours en het discrediteren van autonome feministes, zetten de mogelijkheden om de publieke opinie te beïnvloeden onder zware druk. Activistes zelf schijnen vaak echter minder aandacht te hebben voor het feit dat zij niet enkel materieel en praktisch vleugellam worden gemaakt, maar ook discursief.

In conclusie kan dus gesteld worden dat de moeilijkheid voor feministes om in het huidige politieke bestel te ageren niet enkel ligt in de beleidswijzigingen in hun nadeel die worden doorgevoerd (zoals bovengenoemde wetswijzigingen), maar vooral in het feit dat hun retoriek wordt gekaapt en geherinterpreteerd, waardoor zij op een efficiënte manier monddood worden gemaakt en hun eigen retorische actiedomein verliezen. Dit is een probleem dat door weinig respondenten werd aangekaart, maar dat verder dient onderzocht te worden, omdat het potentieel een grote invloed kan hebben op de opties van feministische groepen.

Noten

- 1 Uitspraak over Sofia Montenegro door Rosario Murillo, zie verder.

- 2 De precieze cijfers zijn controversieel, maar de gangbare herinnering is dat vrouwen een substantiële rol speelden in de guerrilla.
- 3 Op dezelfde persconferentie stelde Murillo dat haar dochter systematisch verhalen verzon, die dan ging geloven, en Daniel als verpersoonlijking van haar obsessie met macht gebruikte. Op deze persconferentie schaarden ook haar zonen zich achter haar om de geloofwaardigheid van Zoilamérica in twijfel te trekken.
- 4 Deze beslissing werd aanvankelijk niet gesteund door vrouwengroepen die traditioneel loyaal zijn aan het FSLN, zoals AMNLAE. Dit werd duidelijk toen María Lidia Mejía (AMNLAE), een sterke voorstander van het FSLN, verkondigde 'we hebben verloren' na het aannemen van de nieuwe abortuswetgeving. Rond 2008 echter komt hier verandering in, onder druk van het FSLN. Omwille van deze druk neemt voorzitter Dora Zeledón ontslag. Vanaf dan, zo documenteert Kampwirth (2011), stellen deze organisaties hun positie geleidelijk bij door middel van een discours waarin abortus als een irrelevant thema voor vrouwen werd gepresenteerd. Zo werden organisaties geleidelijk terug in het gareel van het FSLN gebracht. De aandacht schoof weg van de abortuswetgeving 'die toch vooral een spel met politieke betekenis was, eerder dan een zaak die belangrijk was voor vrouwen zelf' (2011, p. 23) en verlegde zich naar het feit dat het FSLN daarentegen wel gezondheidscentra uitbouwde waar alle vrouwen terecht konden, en die therapeutische abortus zogenaamd overbodig maakten, omdat vrouwen, sinds de 'Ley de igualdad de derechos y oportunidades' van 2008, betere prenatale zorg konden krijgen. Cijfers tonen echter dat ondanks deze verhoogde toegang tot zorgvoorzieningen het aantal gevallen van kraamvrouwensterfte steeg in de eerste twee jaar na het aantreden van Ortega (73/100.000 geboortes in 2005, 76/100.000 geboortes in 2006, 82/100.000 geboortes in 2007 (Kampwirth, 2011, p. 24). Deze cijfers zijn echter betwistbaar gezien de lage kwaliteit en politieke geladenheid van beschikbare data.
- 5 Het fonds werd in het leven geroepen door acht Europese regeringen en beheerd door Oxfam. Met betrekking tot de positie van donoren is het relevant op te merken dat dezelfde scheidslijn die door het Nicaraguanse middenveld loopt ook terug te vinden is in de donorgemeenschap. Terwijl zowel FSLN-geaffilieerde als feministische vrouwenorganisaties op steun van externe actoren kunnen rekenen, is het uitzonderlijk dat eenzelfde actor projecten aan de verschillende kanten van deze breuklijn financiert. Kerkelijke organisaties, zoals Amigos por Cristo, zijn bijzonder actief als steunbaken voor FSLN-geaffilieerde organisaties, terwijl feministische organisaties zich eerder beroepen op de steun van hun feministische internationale tegengangers. Wat echter ook opvalt, is dat, door de hang naar meetbare resultaten, externe overheden ook een inclinatie vertonen voor het steunen van projecten die gericht zijn op onmiddellijk hulpverlening – eerder dan op het langdurige doel van vrouwenemancipatie – en die dus vaak niet-feministisch zijn in hun idealen en in vele gevallen ook geaffilieerd zijn met het FSLN, omdat dit ook een bron van financiering voor programma's voor directe hulp is.
- 6 Montenegro is een voormalig FSLN-strijdster, die nu het MRS steunt. Ze is voorzitter van het grootste nationale mediamonitoring agentschap CINCO, auteur van verscheidene feministische pamfletten en boeken, vooraanstaand lid van de autonome feministische beweging, en veelgevraagd mediafiguur.
- 7 Het dictatoriale regime van Somoza werd in 1979 door de Sandinisten omver geworpen. Montenegro heeft weldegelijk – verre – familiale banden met enkele leden van de Somoza-dynastie, maar heeft zich nooit uitgesproken als voorstander van zijn beleid.
- 8 Barricada was het revolutionaire dagblad van het FSLN, waarvoor Montenegro vaak bijdrages schreef en ook een tijd als redacteur werkte. Nu wordt zij ervan beschuldigd al die tijd een infiltrant geweest te zijn die door internationale actoren daar geplaatst was.
- 9 'La compañera Rosario hizo esta presentación durante un encuentro sostenido en la Secretaría

- Nacional del FSLN con mujeres del gabinete de gobierno, del Poder Ciudadano, de los gobiernos municipales, asociaciones sandinistas y del Frente Sandinista de Liberación Nacional. En esta Proclama, que fue elaborada en conjunto con todas las mujeres, se promueve más la participación de la mujer en nuestro país, tal como lo ha venido haciendo el Gobierno de Reconciliación y Unidad Nacional.' (Eigen klemtoon)
- 10 'Pedimos a Dios que el Amor se manifieste en sus Vidas, y que su Poder venza al odio. De corazón, Señor, te lo pedimos; Amén ... Así sea!'
- 11 Deze auteurs schrijven voor El Nuevo Diario, een van de drie grote dagbladen van Nicaragua (samen met Hoy en La Prensa Libre) en neemt een kritische houding aan ten aanzien van overheidsbeslissingen, zonder daarbij een uitgesproken politieke visie te vertolken.
- 12 Rosita was negen toen ze zwanger werd na een verkrachting. Feministes faciliteerden de uitvoering van een therapeutisch abortus in 2003.
- Literatuur**
- Aguilera, A. (2009, 31 oktober). Fue Salvajada. *El Nuevo Diario*, p.11.
- Alvarez, S. E. (1999). Advocating feminism: the Latin American feminist NGO 'Boom'. *International Feminist Journal of Politics*, 1(2), 181-209.
- Amnesty International. (2010). *Nicaragua - Amnesty International Report 2010*. Retrieved 12 June 2012, from <http://www.amnesty.org/en/region/nicaragua/report-2010>
- Babb, F. (2003). Out in Nicaragua: transnational desires after the revolution. *Cultural Anthropology*, 18(3), 304-328.
- Babb, F. (2009). Neither in the closet nor on the balcony: private lives and public activism in Nicaragua. In E. Lewin & W. Leap (Eds.), *Out in public: reinventing lesbian/gay anthropology in a globalizing world* (p. 250-255). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Bataillon, G. (2008). Caza de brujas en Managua. *Letras Libres*, Diciembre, 72-75.
- Bayard de Volo, L. (2003). Analysing politics and change in women's organisations: Nicaraguan mothers' voice and identity. *International feminist journal of politics*, 5(1), 92-115.
- Bayard de Volo, L. (2006). The non-material long-term benefits of collective action: empowerment and social capital in a Nicaraguan women's organization. *Comparative Politics*, 38(2), 149-167.
- Bickham Mendez, J. (2002). Organizing a space of their own? Global/local processes in a Nicaraguan women's organization. *Journal of Developing Societies*, 18(2-3), 196-227.
- Bujard, O. & Wirper, U. (2010). *La revolución es un libro y un hombre libre*. Managua: Instituto de Historia de Nicaragua y Centroamérica de la Universidad Centroamericana.
- Bureau of Democracy, H. R. a. L. (2011). *Country Reports on Human Rights Practices*. Washington D.C.: United States Department of State.
- Chejter, S. (2007). *Feminismos Latinoamericanos*. Madrid: Acsur - Las Segovias.
- Chinchilla, N. (1990). Revolutionary popular feminism in Nicaragua. *Gender and Society*, 4(3), 370-397.
- Cortés-Ramos, A., & Cranshaw, M. I. (2012). *Winning elections, losing the revolution. Comments and Analysis*. Retrieved 18 Sept. 2012, from <http://alborada.net/nicaragua-ortega-debate-12>.
- Criquillon, A. (1995). The Nicaraguan women's movement: feminist reflections from within. In M. Sinclair (Ed.), *The politics of survival: grassroots movements in Central America* (p. 209-238). New York: Monthly Review.
- Cuadra Lira, E. & Jiménez Martínez, J. (2009). *The women's movement and the struggle for their rights in Nicaragua*, gepresenteerd op Social Movements and Citizenship in Central America, Managua, November 2009.
- De Witte, R. (2011, 17 november). Nicaragua: de ingrediënten voor het succes van het FSLN. *De Wereld Morgen*. Retrieved 24 August 2012 <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2011/11/17/nicaragua-de-ingredienten-voor-het-succes-van-het-fsln>.

- El 19. (2010). *Compañera Rosario presenta proclama a mujeres en su día*. Retrieved 12 June 2012, from <http://www.elpueblopresidente.com/EL-19/5547.html>.
- Enriquez, O. (2001, 14 December). Es mitómana y se enamoró del poder. *El Nuevo Diario*, p.7.
- EPP. (2008). *Una agente llamada Montenegro*. Retrieved 15 June 2012, from http://www.elpueblopresidente.com/ESPECIAL/080908_unaagentellamadasofiamontenegro.html
- Foran, J., Klouzal, L. & Rivera, J. P. (1997). Who makes revolutions? Class, gender and race in the Mexican, Cuban and Nicaraguan revolutions. *Research in Social Movements. Conflicts and Change*, 20, 1-60.
- Friedman, E. (2009). Gender, sexuality and the Latin American left: testing the transformation. *Third World Quarterly*, 30(2), 415-433.
- Galeano, L. (2009, 9 January). Lista acusación a directivos de Cinco y el MAM. *El Nuevo Diario*, p.23.
- González, V. (2008). La historia del feminismo en Nicaragua: 1837-1979, *La Boletina*. Managua: Puntos de encuentro.
- Haase, D. (2011). Revolution, interrupted: gender and microfinance in Nicaragua. *Critical Sociology*, 38(2), 221-240.
- Haydulina, A. (2008). Interview with Mariele Castro on the future of sex and socialism in Cuba. In J. Corrales & M. Pecheny (Eds.). *The politics of sexuality in Latin America*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, p. 270-274.
- Heumann, S. (2007). Abortion and politics in Nicaragua: the women's movement in the debate on the Abortion Law Reform 1999-2002. *Culture, Health and Sexuality*, 9(3), 217-231.
- Kampwirth, K. (2003). Arnaldo Alemán takes on NGO's: antifeminism and the new populism in Nicaragua. *Latin American Politics and Society*, 45(2), 133-158.
- Kampwirth, K. (2004). *Feminism and the legacy of the revolution: Nicaragua, El Salvador, Chiapas*. Ohio: Ohio University Press.
- Kampwirth, K. (2008). Abortion, antifeminism and the return of Daniel Ortega in Nicaragua: leftist politics? *Latin American perspectives*, 35(6), 122-136.
- Kampwirth, K. (2010). Populism and the feminist challenge in Nicaragua. The return of Daniel Ortega. In K. Kampwirth (Ed.), *Gender and populism in Latin America* (p. 162-179). University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Kampwirth, K. (2010). *Gender and populism in Latin America: passionate politics*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Kampwirth, K. (2011). *Latin America's new left and the politics of gender. Lessons from Nicaragua*. New York: Springer.
- Kreider Carlson, M. (2010). *Mobilizing for a gendered revolution: ideology, identity and power in Sandinista Nicaragua*. Haverford College, Haverford.
- Kwon, J.-H. (2010). *Where is the Sandinista spirit?: Nicaraguan women's NGOs and the return of Daniel Ortega*. Duke University, Durham.
- Lara, I. (2008). Latina health activist-healers bridging body and spirit. *Women and therapy*, 31(1), 21-40.
- Lara, R. (2009, 28 January). Obligados a devolver materiales incautados a MAM y a CINCO. *El Nuevo Diario*, p.6.
- Larios, C., & Lara, R. (2009, 4 November). Ataque al MAM a Asuntos Internos. *El Nuevo Diario*, p.2.
- Mannen, L. (2009). La guerra contra las feministas de Nicaragua. *Freedom Socialist* from <http://www.socialism.com/drupal-6.8/?q=node/329>
- Molyneux, M. (1985). Mobilization without emancipation. Women's interests, the state and revolution in Nicaragua. *Feminist Studies*, 11(2), 227-254
- Murillo, R. (2008). *Miserable manipulación de tanto justo reclamo de mujer. El "feminismo" y las guerras de baja intensidad* from <http://www.elpueblopresidente.com/OPINION/2539.html>.
- Rogers, T. (2008, 16 October). President Ortega vs. the feminists. *TimeWorld*. Retrieved 12 August <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1850451,00.html>.
- Schimmelfennig, F. (2001). The community trap: liberal norms, rhetorical action, and the Eastern enlargement of the European Union. *International Organization*, 55(1), 47-80.